

Joan Fuster i el ‘Tirant lo Blanc’

[Joan Fuster and *Tirant lo Blanc*]

MIREIA FERRANDO SIMÓN

IES Isabel de Villena

ferrandomireia@gmail.com

RESUM: Joan Fuster es va interessar per la novel·la medieval *Tirant lo Blanc* al llarg de tota la seua vida. A pesar d'això, no va recollir en un llibre totes les seues aportacions sobre el tema. L'objectiu d'aquest article és reunir i examinar totes aquestes contribucions esparses a l'estudi del clàssic fetes per Fuster; unes contribucions que prioritzen l'anàlisi de la recepció de l'obra, tant en la seua època com en les posteriors.

PARAULES CLAU: Joan Fuster, *Tirant lo Blanc*, literatura catalana medieval, recepció, sociologia literària

ABSTRACT: Joan Fuster was interested in the medieval novel *Tirant lo Blanc* throughout his life. However he did not compile all his contributions on the subject in a book. The aim of this paper is to bring together and to analyse these scattered contributions to the study of the classic made by Fuster, which prioritise the analysis of the reception of the novel, both in the past and in the present.

KEYWORDS: Joan Fuster, *Tirant lo Blanc*, Catalan Medieval Literature, reception, literary sociology

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Joan Fuster i la història cultural

Joan Fuster es va interessar, al llarg de tota la seua vida, per la història social de la llengua i per la història de la literatura, disciplines enteses com a manifestacions concretes de la història cultural. En les seues indagacions, mirava d'anar més enllà dels mèrits estrictament literaris de les obres i tractava de reconstruir-ne la circumstància social, la història externa, com a via per comprendre-les, però també per entendre l'esperit d'un temps antic i les seues conseqüències en el present, especialment pel que fa a l'evolució de la consciència nacional i lingüística dels valencians. Aquesta manera de llegir la història també es dona en els seus papers sobre el *Tirant lo Blanc*, de manera que convergeixen, ací, per a nosaltres, l'interés pel Fuster lector i l'interés per la lectura que fa de l'obra aquest lector.

Convé considerar, doncs, la circumstància particular de Fuster a l'hora de confegir els seus estudis d'història literària, per tal de comprendre, en tot el seu abast, la visió que tenia del *Tirant*. Altrament, podria semblar que alguns dels seus treballs d'història cultural tenen avui una importància relativa en haver-se vist afectats pel pas del temps. Podria ser aquest el cas de les indagacions sobre l'obra de Joanot Martorell que, vistes des de la nostra posteritat —més encara, des de la posteritat dels especialistes en el *Tirant*—, semblen ja superades, tal com s'ha d'esperar del funcionament normal d'una cultura, que es construeix corregint i augmentant, per dir-ho amb una expressió seua. Però hi ha un matís important que cal fer, si més no en el cas fusterià, entre la pèrdua d'una certa vigència de les dades manejades —mai no tota— i l'interés interpretatiu.

Els assajos històrics de Fuster, breus o extensos, amerats d'una perspicàcia interpretativa privilegiada i d'una gran erudició —per bé que pretesament dissimulada gràcies a l'habilitat expositiva—, tenen avui i encara un gran valor. De fet, no són pocs els estudiosos que recorren sovint als seus estudis buscant estímuls per a la reflexió a partir del que ell va comentar sobre un aspecte o un altre. Molts d'aquests treballs han estat decisius a l'hora d'esperonar camins d'investigació profitosos que han fet avançar el coneixement d'una manera notable.

Les aportacions de Fuster sobre el *Tirant* i les portes que aquestes han obert justifiquen, de sobres, el deute de la catalanística amb Fuster; un deute que es fa encara més gran si tenim presents les circumstàncies poc propícies per al treball intel·lectual a les quals hagué de fer front, de Sueca estant, durant les primeres dècades de la postguerra, especialment pel que fa a la consulta de fonts i a la construcció d'una biblioteca personal. En una carta de 1964 a Joan Coromines, per exemple, reconeixia com el condicionaven aquestes dificultats:

Visc completament al marge de tot aquest remot món bibliogràfic de «revues», «bulletins» i «mélanges» en què us moveu els especialistes [...]. Aquesta desconexió meva, irremeiable, quan l'he arribada a mesurar en els seus termes exactes, m'ha obligat a desistir d'aplicar-me a una mena de treballs que sempre m'havia il·lusionat: la història literària. [...] Des de Sueca, aïllat, i amb una biblioteca mediocre, no puc arriscar-me a tocar segons quins temes. (Fuster / Coromines 2002: 364-365)

A les dificultats per a disposar de mitjans bibliogràfics, se sumava la necessitat de tenir uns ingressos. Fuster n'era conscient i hagué de conjugar aquest vessant d'estudis de la nostra història literària, que sempre l'havia «il·lusionat», amb els encàrrecs editorials i els centenars de col·laboracions periodístiques anuals que feia *pro pane lucrando*, per dir-ho amb una altra expressió seua; uns treballs que, entre altres temes, el van portar a examinar l'obra de grans figures medievals, sobretot valencianes, com ara sant Vicent Ferrer, Jaume Roig, Isabel de Villena, Ausiàs March o Joan Roís de Corella. Més de deu anys abans de la citada carta a Coromines, al voltant de 1959 (Pérez i Moragón 2006: 17), en la sol·licitud d'una beca adreçada a la Fundació Juan March, ja reconeixia aquests entrebancs, adduint que, per a un assaig que es proposava fer, necessitava, d'una banda, «alguns llibres que no tinc al meu abast» i, de l'altra, «un temps que ara per ara he de dedicar a l'escriptura d'articles de periòdic o de llibres que no m'interessen tant, perquè això és el que dona diners» (2006: 33).

El treball intel·lectual i el deure professional van estar tothora marcats per una ferma vocació d'assagista. Dit d'una altra manera, tots els seus papers,

també els historiogràfics, es van arrecerar des de ben prompte sota el paraigua de l'assaig, un gènere que li permetia posar èmfasi en la subjectivitat i en la llibertat discursiva. Com va apuntar Josep Iborra (2012: 217), Fuster, com a historiador, fou també un assagista:

No hi ha un tall marcat entre la seua producció dedicada a l'especulació sobre temes generals i la que ha dedicat a temes històrics. [...] Fuster interroga la història —una dada, un episodi, un text— i tracta de donar-ne una resposta, sempre aproximada, hipotètica. O, simplement, es conforma a obrir un interrogant que apunta un problema, una possible línia d'investigació i d'estudi.

No ens han de confondre la voluntat, o l'estratègia, de situar-se en el camp assagístic ni, de retruc, la de desmarcar-se d'etiquetes com «tècnic en literatura comparada» o «especialista» a l'hora de fer història. Darrere de cada treball, fins i tot de l'article periodístic fet per encàrrec, hi ha amagada una gran feina de documentació i implícita una quantitat ingent d'informació, per bé que de vegades dissimulada en favor de la fluïdesa discursiva, però tractada sempre amb rigor històric.

Els papers de Fuster sobre el *Tirant* mostren ben nítidament tota aquesta «circumstància» personal. Resseguir-los permet entreveure el *modus operandi* de l'escriptor: l'articulisme frenètic de les primeres dècades com a mitjà de subsistència, les notes de lectura que esdevindran la llavor de reflexions cabdals, la prevenció davant les limitacions bibliogràfiques a què va haver de fer front, l'intercanvi d'opinions continu amb amics i companys del gremi, l'àvida curiositat intel·lectual i la sòlida disciplina de treball.

2. L'interés de Fuster pel *Tirant*

El diàleg que va mantenir Fuster amb Martorell no va donar com a resultat cap treball monogràfic ampli, però sí que va produir reflexions i observacions ben suggeridores. Qüestions com les de l'autoria i la circulació editorial, converti-

des en recerques gairebé detectivesques, o com l'adscripció genèrica de l'obra i la seua «modernitat», que començaven a plantejar-se pels anys quaranta i cinquanta, no podien escapar a la seua curiositat ni passar-li desapercebudes en el seu examen particular de la novel·la.

El primer text imprès sobre el *Tirant* que coneixem de Fuster, «Hipòtesi sobre el *Tirant*», va ser publicat per primera vegada a la revista *Pont Blau* l'any 1953, tot i que l'havia escrit un any abans. L'últim testimoni de la reflexió fusteriana sobre l'obra és la conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991), pronunciada en el marc del IXé Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, celebrat a Elx i Alacant un any abans del seu decés. Això, ja d'entrada, posa en evidència un interès constant pel tema i convida a analitzar l'evolució de les seues reflexions al voltant de la qüestió; unes reflexions que es desenvolupen al llarg dels anys al compàs de relectures, converses i avanços en les investigacions sobre l'obra. Entre 1952 i 1991 hem localitzat articles periodístics i comentaris esparsos en textos de temàtica diversa que s'ocupen de la novel·la. Una part de les nostres informacions provenen també de les dades que hem extret de la seua correspondència, així com de les consultes a l'Arxiu de Joan Fuster de Sueca i a l'Hemeroteca Municipal de València.

Tota aquesta producció no s'ha estudiat encara en la seua globalitat. Ací proposem examinar-la seguint un ordre cronològic. N'estructurem l'anàlisi en tres etapes, que sols s'han de prendre com a un recurs merament expositiu. Fins i tot gosem etiquetar cada una d'aquestes etapes amb una denominació convencional, que fa referència a termes emprats pel mateix Fuster en cada etapa: les *reflexions* inicials (1947-1962), les *lectures* socioculturals (1962-1983) i les *consideracions* finals (1983-1992). Això ens possibilitarà resseguir l'evolució del pensament de l'escriptor, que ja des de la immediata postguerra, es convertí en un dels millors coneixedors del *Tirant*, tot i que no deixarà mai de considerar-se'n un simple «lector curiós», tal com encara va remarcar en el seu parlament de 1991 sobre el *Tirant*.

3. Les reflexions inicials (1947-1962)

Situem l'inici de l'interés de Fuster pel *Tirant* cap a 1947, data de la publicació de la novel·la per l'Editorial Selecta, acompanyada d'un estudi preliminar de Martí de Riquer. Fuster la degué adquirir ben aviat, si, com hem pogut documentar en un altre estudi (Ferrando Simón 2018), fou en 1948 quan començà a usar en la revista *Verbo* els pseudònims T. Blanch i T. B.,¹ que ja havia utilitzat poc abans en *Víspera* i en l'*Almanaque de Las Provincias*. La contribució més notable d'aquests anys va ser la «Hipòtesi sobre el *Tirant*» (1953), que apareixerà reeditada com a «Reflexions sobre el *Tirant*» dins de *Figures de temps* (1957), amb data d'escriptura de 26 d'agost de 1952.² Com a punt final d'aquesta etapa i inici de la següent escollim la publicació de l'assaig *Poetes*,

---

1 Un dels articles que vam atribuir a la mà de Fuster sota aquests pseudònims és «Otras rutas de Don Quijote» (*Verbo* 12, juliol-agost 1948), ple de «comentarios cervantoides». Si bé no estem en condicions de demostrar una relació directa entre l'ús d'aquest pseudònim i el títol de la novel·la del xv, ens sembla que, si més no, cal apuntar-ho com a probable.

2 Els canvis entre l'entrada del diari, més extensa, i l'article publicat a *Pont Blau* no són significatius perquè no n'afecten el contingut. En la major part dels casos, es tracta de supressions (potser per qüestions d'espai) i de reformulacions, matisos o aclariments (potser pel caràcter «públic» que adquiria el text). Alguns exemples d'això són: la supressió, en 1953, de l'oració «Al capdavant, el *Quijote* era una sàtira dels llibres de cavalleria i també una sàtira de la cavalleria» o de l'oració «Els seus autors no piquen, evidentment, de ressentits, ni de reformadors o inconformistes»; el canvi de «No fóra lògic, però, de refiar-se'n massa» a «No serà lícit, però, refiar-se'n»; o l'afegit de 1953 «(Empre el mot burgesia en una accepció sociològica, neutra, no socialista, polèmica)». Hi ha algunes modificacions, encara, que també assenyalen la voluntat de trobar un to més ponderat a l'hora de formular opinions, en atenció al caràcter d'«hipòtesi» que es destaca al títol, expressament buscat per a aquesta versió del text. En són exemples el pas de «No cal ésser gaire agut ni gaire atrevit per a suposar que, en realitat, allò que Cervantes hi pondera no és l'humorisme del *Tirant* en tant que...», el 1952, a «Perquè, al meu veure, [...]», el 1953; o el canvi de «D'aquí que Cervantes lloàs el *Tirant* en allò que reflecteix l'aburguesament dels cavallers: quan els presentava com a homes corrents» a «I m'ho confirma el que Cervantes, després, lloàs el *Tirant* perquè presentava els cavallers com a hòmens corrents»; o de «Cervantes, sota el seu plàcid tarannà, amaga un revoltat; els valencians comencen per no revoltar-se. Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari, en el *Tirant* no passa d'ésser esplai irresponsable» a «Cervantes, sota el seu plàcid tarannà, amaga un revoltat; els valencians comencen per no revoltar-se. Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari, en el *Tirant* no passa d'ésser esplai irresponsable»; o de «Significa, per a nosaltres, el principi de la fi» a «Significa, per als Països de Llengua Catalana»; o de «El *Tirant* ens en dóna algunes pistes» a «Encara que sense cap corroboració exterior, em sembla lògic considerar *Tirant lo Blanc* com una mostra d'això, que cal explorar».

moriscos i capellans (1962), en què s'interessa per les lectures dels valencians quatrecentistes, entre les quals ocupa un lloc destacat el *Tirant*.

Que Fuster ja havia llegit el *Tirant* poc temps després de 1947 ho posa en evidència el fet que parle d'una relectura de l'obra en la nota escrita l'any 1952 com a una de les entrades del seu diari de lectures: «Una idea que m'ha acompanyat, insistent, en aquesta nova lectura del *Tirant lo Blanc* [...]». Gràcies a la correspondència amb altres lletraferits coneixem que el *Tirant* ja suscitava algun intercanvi d'opinions en aquests anys. Entre ells destaca Ernest Martínez Ferrando, que s'interessava ara i adés pel parer de Fuster, si més no a partir de 1952. Aquesta nova lectura del *Tirant* podria haver estat suscitada per l'aparició de l'estudi de Dámaso Alonso «*Tirant lo Blanc*, novela moderna» (1951), al primer número de la *Revista Valenciana de Filología*. Degué ser l'esperó que el va impulsar a rellegir la novel·la. Ho suggereix el fet que Martínez Ferrando, en carta (19-VII-1952), comentà a Fuster les seues impressions sobre l'article del filòleg castellà: «M'ha agradat molt llegir l'estudi de Dámaso Alonso sobre el *Tirant*. Diu coses que es tenien ja pensades, però que ell exposa i desenrotlla amb deliciosa claredat» (Fuster / Martínez Ferrando 1991: 79). Un mes després, Fuster se'n farà ressò en l'esmentada nota de lectura. De Fuster, també en coneixem l'opinió gràcies a la carta que dirigí a Vicenç Riera Llorca (6-II-1953):

Estic ara llegint coses de Martí de Riquer: indiscutiblement aquest és l'home que més sap de literatura catalana medieval, només que té mentalitat d'entomòleg (és extraordinària la diferència que hi ha entre la seua introducció al *Tirant*, per exemple, i l'estudi que sobre aquesta novel·la ha fet Dámaso Alonso; el filòleg castellà, sense especialitzar-se, ens ha fet observacions i comentaris de què és totalment incapaç Riquer). (Fuster / Riera Llorca 2020: 461)

A Fuster l'atreia la mirada àmplia de Dámaso i la posada en perspectiva de l'obra. El filòleg castellà hi defensava el realisme i la modernitat del *Tirant* i situava el llibre, «la millor novel·la europea del segle xv», com un precedent del *Quixot*: «el latigazo que podía excitar la imaginación de Cervantes». (Alonso 1951: 179)

Però, de totes aquestes mostres primigènies d'interés, convé que ens aturem en «Hipòtesi sobre el *Tirant*». L'article fa ja evident que Fuster és un lector més inclinat a la *reflexió* sobre la «circumstància cultural» i la «dimensió política oculta» de l'obra que no a la lectura des d'una perspectiva estrictament literària. La reflexió, en aquest cas i en totes les incursions posteriors, tendirà cap a l'anàlisi de l'entramat ideològic de la novel·la i de l'època en què s'escriu. Ací, si Fuster hi posa en contrast el *Tirant* i el *Quixot* de Cervantes, ho fa per confrontar «l'actitud última —psicològica o cultural— que originà cada un d'aquells dos llibres», ja que «s'encaren amb un mateix fet eticosocial, la cavalleria i el seu repertori de valors: però no des d'una mateixa convicció espiritual» (Fuster 1953: 198). Aquesta «convicció espiritual distinta» distanciarà sengles novel·les, ja que inclinaria Martorell cap a l'humorisme innocent i gratuït —el *Tirant* seria «irreverent per familiaritat i no per escepticisme»— i Cervantes, que ja posseiria una consciència nova que possibilita l'esperit crític, cap a la ironia i la sàtira envers el món medieval. El *Tirant* reflecteix «el trànsit del tipus de vida aristocràtic, en el sentit cortesà i cavalleresc de l'Edat Mitjana, a un tipus de vida distint, representat per la burgesia. [...] El *Quijote* fou l'obra d'un intel·lectual ja íntegrament burgès». (1953: 199)

En relació amb el *Quixot*, Fuster veu en el *Tirant* una novel·la amb un «pes nacional» més gran, que relaciona amb les gestes glorioses de Roger de Flor. Fuster imagina Martorell i Galba com «uns desil·lusionats davant una empresa nacional que se sent frustrada. *Tirant lo Blanc*, que corona el moment de màxima esplendor de la literatura catalana, seria alhora el llibre de la nostra decadència, el reflex d'una descomposició interior». Reflectiria la proximitat «d'una imminència vaga i amarga»: «la postergació política» de la Corona d'Aragó, el «fracàs nacional» (1953: 200). De fet, arriba a definir el *Tirant* com «el secret drama de la Catalunya del xv». (1953: 201)

Fuster llig la novel·la des del prisma nacional: li interessa preguntar-se per «quin era l'estat d'esperit dels catalans d'aleshores: què hi pressentien, com reaccionaven davant el procés històric de què eren protagonistes». I aventura que «Si la consciència nacional hagués estat sòlida, la reacció d'aquells hòmens clarividents hauria estat vindicativa, violenta potser. [...] En el *Tirant*

s'evoca, disfressada, la glòria del nostre passat. [...] Cervantes no enyora: lluita». (1953: 200).

Fuster hi planteja unes qüestions, a manera d'hipòtesi, i n'aventura respostes, però reclama que se n'ocupe no «l'erudit minuciós, aclaridor de dades i dates», sinó «aquella altra mena d'investigador que es dedique a recollir i exposar què han pensat i què han sentit els catalans en alguns períodes decisius de llur existència col·lectiva» (1953: 200). Aquestes paraules apunten ben nítidament la seua manera de concebre l'estudi de la història literària.

La «Hipòtesi» suscita comentaris per part d'amics i coneguts, com la felicitació de Josep Maria de Casacuberta o els suggeriments d'Ernest Martínez Ferrando. El narrador valencià, en carta de 29 de novembre de 1953, li comunica que ha llegit l'article «amb força interès», i tot seguit exposa a Fuster les seues observacions sobre la hipòtesi que planteja, que, «pel que té de depriment, no és gaire agradable» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 151). Convé amb Fuster que l'obra «*marca una descomposició interior*, una desil·lusió, encara que no siga d'una manera preconcebuda», i defensa que aquesta visió només s'explica des de l'autoria valenciana: «hauria estat difícil que un català del xv es manifestés amb un humorisme tan gros sobre una gesta nacional tan respectable com fou la d'Orient un segle abans»; en conseqüència, «havia d'ésser un valencià, és a dir, un escriptor que ja va sentint-se allunyat de Catalunya» el que interpretés l'expedició a Orient com «un espectacle divertit» i «en fes una mena de vodevil» (1999: 152). I recorda que, mentre la segona meitat del segle xv fou un període crític per a Catalunya, «a València s'hi vivia bé» i floria una burgesia que «podria permetre's fer humor sobre els fets tan impressionants de Constantinoble». (1999: 152)

Aquesta mena d'observacions engresquen Fuster. En una altra carta (2-XII-1953), Martínez Ferrando es pregunta si la manca d'un sentiment patriòtic d'arrels profundes entre els valencians podria relacionar-se amb la ironia o humor de Joanot Martorell, una «ironia que no es produiria entre els catalans» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 155). Fuster (4-XII-1953) respon a les observacions de Martínez Ferrando en aquests termes: «Obrin a la meua "hipòtesi" una perspectiva que em plau: que el *Tirant*, tal com és, no podia haver-lo escrit

més que un valencià» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 156). Així, considera que la «diferència de situació material i espiritual» entre el Principat i València a la segona meitat del segle xv «s'ajusta a la precocitat de la nostra burgesia, de la qual naix el *Tirant*. Caldria àdhuc comparar el to del *Tirant* amb el de *Curial e Güelfa*, i apreciar la distància d'anys que els separa». Es pregunta si ha «fet bé parlant de “desil·lusió”, o si més aviat calia dir “indiferència”. Crec que fou una “desil·lusió”, però seria necessari justificar-ho». Quant a l'observació de Martínez Ferrando sobre la «manca de patriotisme pregon» del valencians, Fuster creu que «s'hauria de referir a tot un conjunt de problemes referent a l'esperit amb què els valencians participaven en la vida política total de la Confederació». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 157)

Les respostes de Fuster sobre les qüestions que li planteja Martínez Ferrando són també interessants, perquè hi reconeix les insuficiències bibliogràfiques amb què treballava i que, al seu parer, l'allunyaven de poder abordar el tema adequadament. En efecte, la visió de Fuster està molt influïda per la historiografia nacionalista del Principat, que insisteix en la decadència de Catalunya a partir del veredict de Casp (1412). En la mateixa missiva assegura que els seus coneixements en matèria històrica són massa elementals i que, en aquells moments, en 1953, l'única font historiogràfica sobre els Països Catalans de què disposa és el breu manual *Història de Catalunya* (Mèxic, 1946), de Ferran Soldevila i Pere Bosch-Gimpera, que considera «insuficient». Confessa també que ha fullejat la *Historia de España* de Soldevila en curs de publicació, «tan interessant des del punt de mira “català”, però que no ha comprat perquè era «caríssima». Ací veiem una de les maneres que tenia Fuster de recollir bibliografia: aquesta *Historia de España* «és una obra que hauria comentat amb gust als diaris d'ací, “a canvi” d'un exemplar, però no sé qui l'edita...». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 157)

A pesar d'aquestes dificultats, Martínez Ferrando, en les respostes successives, l'anima perquè «no abandoni el tema del *Tirant*; vostè podria fer un estudi definitiu» (3-I-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 160), que «malgrat tanta cosa que pugui desconèixer escrita sobre el *Tirant* vostè hauria d'insistir» i que «caldrà procurar-li bibliografia suficient. El tema és irresistible i convindria que un valencià l'estudiés a fons: vostè és el millor preparat»

(1-IV-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 174). Si remarca la conveniència que un valencià ben preparat s'ocupe del *Tirant* és perquè creu que es troba en millors condicions de comprendre molts aspectes de l'obra. Fuster, en una carta datada el 19-III-1954 (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 170) li havia fet notar que Sigfrid Bosch havia estat incapaç de relacionar «l'ambient orientaltzant de Catalunya» amb la procedència valenciana dels dos llavors suposats autors de la novel·la, Martorell i Galba.³

En carta de nou a Martínez Ferrando (7-IX-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 190), Fuster, a més de reincidir en les dificultats bibliogràfiques, li exposa el seu interès per estudiar el context del *Tirant*:

Aquests últims dies, que no tenia feina, m'he dedicat a fullejar revistes i publicacions erudites —les poques que tinc: núms. solts dels annals del “Centro”, del butlletí de la Castellonca, algun llibre...—. Vaig a la caça de notícies, si és possible de texts significatius, que puguen convenir a la interpretació del *Tirant* que voldria assajar. M'interessa esbrinar quin era l'estat d'esperit dels valencians contemporanis de Martorell, llur manera de pensar davant els canvis que aleshores es realitzen (canvis polítics i culturals).

A Fuster li agradaria desenvolupar la seua «Hipòtesi» primerenca, voldria assajar-la, però li manca material de consulta. Tot i l'oferiment de Martínez Ferrando (1999: 195) —«Digui'm si li interessa alguna cosa de la bibliografia sobre el *Tirant* que jo li puga procurar»—, finalment Fuster deixarà aparcada aquella interpretació que volia assajar en favor d'un encàrrec editorial (15-X-1954): «Ja veurem si més endavant us demane alguna cosa relacionada amb el *Tirant*. Ara estic escrivint un “rollo” per a la Biblioteca Raixa: *El descrèdit de la realitat*, sobre l'evolució de l'art modern». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 200)

---

3 Fuster destaca que Sigfrid Bosch, en parlar de «l'ambient orientaltzant de Catalunya, no fa ressaltar el fet més elemental: que els autors del *Tirant* eren valencians. [...] No és que Bosch oblide que Martorell i Galba fossen valencians: és que sembla que els imagine vivint al Principat; és que, en realitat, aquest investigador pensava ben poc en València a l'hora d'investigar».

Amb la publicació d'*El descrèdit de la realitat* (1956), Fuster va alternar la feina d'articulista, per necessitats econòmiques, amb un decidit propòsit de professionalitzar-se com a escriptor. La decisió de dedicar-se plenament a l'escriptura fou arriscada, perquè no li assegurava uns ingressos regulars. D'ací que la compatibilitzara amb la de col·laborador assidu d'alguns diaris o revistes que li oferien una certa compensació econòmica pels seus textos. Fou en la segona meitat dels cinquanta quan es donà a conèixer com a poeta, com a assagista —recordem títols com *Les originalitats* (1956) i *Judicis finals* (1960)— i com a «lector» dels grans clàssics valencians Vicent Ferrer, Ausiàs March, Jaume Roig, Joan Roís de Corella i Isabel de Villena, que donarien lloc a llibres com *Pàgines escollides de sant Vicent Ferrer* (1955) o *El món literari de sor Isabel de Villena* (1957). Tots, llevat de Joanot Martorell.

Una bona part de les seues lectures dels clàssics, la divulgà al diari *Levante*, sobretot en el suplement cultural *Valencia*. És ací, concretament entre 1955 i 1958, on hem localitzat almenys sis articles que s'ocupen del *Tirant* com a tema central, encara que també sovintegen les al·lusions a l'obra en textos sobre altres temes o autors de l'època.

Aquests articles busquen destacar aspectes sobre la novel·la i el seu context que puguen despertar la curiositat cultural dels lectors. Així, en «Cervantes y el *Tirant*» (23-IV-1955) s'ocupa de la interpretació dels elogis al *Tirant* per part de Cervantes, un autor que els lectors sí que podien conèixer més fàcilment que a Martorell; en «Martorell, caballero y burgués» (16-IX-1955) comenta idees que ja havia assajat en la seua nota de lectura referents a l'actitud de burla, innocent i deliberada, que comparteixen el *Tirant* i el *Quixot*, tot fent-se ressò de les anàlisis de Dámaso Alonso: «El 'humorismo' que los críticos señalan en el T. ¿no será el comienzo de una trayectoria intelectual que llegará a la plenitud en la 'ironía' cervantina?»; en «Sobre la inmoralidad del *Tirant*» (5-VII-1957), Fuster es recrea a explicar l'erotisme i la procacitat de la novel·la;⁴

---

4 En un article molt posterior, «Literatura y concupiscencia» (*Tele/Exprés*, 2-VII-1973), Fuster descriu el *Tirant* com «un libro erótico magnífico. [...] su fondo fálico, su obsesión pechugona, son decisivos». Comença aquest article revelant que té entre mans un encàrrec editorial sobre la importància de l'erotisme

en «Esquema de una educación caballerisca» (19-VII-1957), Fuster reflexiona sobre l'ambigüitat ideològica de Martorell pel que fa als valors ètics medievals i comenta un passatge de la novel·la, de to didàctic, sobre l'educació que han de rebre els fills dels nobles, ja que «en estos pequeños detalles se trasluce, con innegable verdad, un poco de la vida de nuestra gente en el siglo xv; en «Fecha y dedicatoria del *Tirant lo Blanc*» (30-V-1958), recull els dubtes i les aportacions de diversos estudiosos com Entwistle, Marinesco o Riquer sobre la data de redacció del llibre, i conclou que l'escriptura del *Tirant* s'hauria de situar entre 1460 i 1463-1470, mentre que l'última notícia que es té de Martorell és de 1462; finalment l'article «Lectoras egregias del *Tirant*» (21-X-1955) aborda el particular èxit de la novel·la entre el públic femení i comenta els casos de dames nobles o il·lustres com la valenciana Isabel de Lloris, Isabel d'Este, marquesa de Màntua, o l'emperadriu Caterina de Rússia.⁵

Entre les aportacions més rellevants d'aquests articles cal destacar les reflexions sobre la immoralitat del *Tirant*, actitud que Fuster explica com una resposta a l'amor convencional del món dels cavallers, en consonància amb el caràcter realista de la novel·la i el to dels poemes eroticoburlescos de l'anome-

dins de la literatura catalana. Més tard, l'any 1981, en «Un “symposium” a fer», publicat en *Qué y Dónde*, Fuster (2011: 669) cita el *Tirant* com a objecte d'estudi dins d'un eventual congrés sobre l'erotisme en la literatura: «¿I per què no fer un “Simposi d'Estudis Eròtics al País Valencià?” [...] Una mitja dotzena de ponències salta a la vista. ¿Les enuncio? “De *Tirant lo Blanc* a Cremades”, “Ausiàs Marc, bisexual” [...]». També en «Dialectologia del Baix-Ventre», el mateix any i en la mateixa capçalera, es recorda del *Tirant* en parlar sobre la lexicografia valenciana relacionada amb les parts íntimes: «¿Caldrà tenir en compte també els eufemismes? “L' enamorada llança”, del *Tirant*, per exemple».

5 Albert Hauf cita aquest article de dues maneres diferents: primer, com a «Lectores egregios del *Tirant*» amb data 21-IX-1955, inventariat al número 85 (Hauf 1993: 103); després, sense cap explicació, aquest títol desapareix i se cita l'article «Lectoras egregias del *Tirant*», amb data 21-X-1955 i inventariat al número 84 (Hauf 1994: 321). En un altre treball sobre Joan Fuster i el *Levante*, Joan Borja (1998) cita, només en masculí, «Lectores egregios del *Tirant*», amb data 5-VII-1957 i col·locat al número 189. Encara més, el títol que consta en una llista de l'Arxiu Joan Fuster, feta segurament amb posterioritat a la mort de l'escriptor, és el de «Lectores egregios del *Tirant*», i no hi apareixen les lectores. La consulta directa de la font ens permet concloure que no es tracta de dos articles diferents, sinó d'un únic article, i que aquest porta per títol «Lectoras egregias del *Tirant*», fet que s'adiu molt millor al contingut del text. Potser la confusió entre el masculí i el femení ve donada perquè en l'índex d'autors i matèries corresponents als cent primers números del suplement *Valencia* confegit per José Martínez Ortiz amb motiu de l'efemèride centenària i publicat en les pàgines del suplement, consta el títol «Lectores egregios del *Tirant*».

nada escola satírica valenciana. L'article es fa ressò de l'estudi de Sigfrid Bosch, «Les fonts orientals del *Tirant lo Blanch*» (1949-1950), que Fuster havia subratllat profusament i havia comentat amb Martínez Ferrando.

A banda d'aquests articles, n'hi ha d'altres que, com hem dit, esmenten el *Tirant* per una o altra raó. Només a tall d'exemple citem títols com «Profecia sobre València [en "Tirant lo Blanch"]» (2-IX-1955), «Lo que leían las valencianas del siglo xv» (7-III-1957), «Las lágrimas, una afición medieval» (7-VI-1957), «¿Para quién escribían los prosistas valencianos del xv?» (26-VII-1957) o «Amistades literarias en la València del siglo xv» (11-10-1957). En qualsevol cas, són títols que deixen entreveure molt bé quina història literària volia divulgar Fuster entre els seus contemporanis. Tal com ho expressava en un altre text periodístic, «Curiosidades literarias del siglo xv» (3-V-1957), «la literatura, la literatura de un momento determinado, no es sólo el conjunto de escritos que nos han legado, sino también la sociedad —la sociedad literaria— en que tales escritos pudieron producirse».

En síntesi, totes aquestes col·laboracions de Fuster al suplement *València* del *Levante* anuncien els aspectes que interessin l'assagista sobre l'obra i el seu context històric i que, després, quedaran reflectides i ampliades en llibres de tema històric.

4. Les lectures socioculturals (1962-1983)

Tal com ja ha estat remarcat a bastament, en els anys seixanta i setanta Fuster es consolidà com un dels màxims referents literaris i culturals dels Països Catalans i com un intel·lectual públicament compromés amb les reivindicacions nacionals i lingüístiques del país. L'any 1962 marca un punt d'inflexió en la seua trajectòria, ja que veuen la llum quatre títols importants, centrats en la història del País Valencià i en la qüestió identitària: *Nosaltres els valencians*, *El País Valenciano*, *Poetes, moriscos i capellans* i *Qüestió de noms*. En els anys posteriors apareixeran altres llibres fonamentals, com els assaigs *Diccionari per a ociosos* (1964) i *Consells, proverbis i insolències* (1968) i, en el camp de la història cultural, títols com *He-*

retgies, revoltes i sermons (1968), *Literatura catalana contemporània* (1972) o *La Decadència al País Valencià* (1976). Fuster ja havia pogut reunir a casa una bibliografia important, —com s’observa en les notes a peu de pàgina dels seus llibres—, cosa que li permeté desplegar els seus raonaments més àmpliament i contrastada, sense perdre l’«amenitat d’estil» que sempre el caracteritzà i que Martínez Ferrando li va elogiar per carta, amb una referència explícita al *Tirant*: «Vostè se salvarà del defecte d’ésser llauna [a diferència de Jordi Rubió i Balaguer], perquè té un temperament càustic (com a bon descendent de l’autor del *Tirant*) i perquè té un sentit innat de l’amenitat d’estil». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 438)

Per al cas que ens ocupa, és fonamental *Poetes, moriscos i capellans* (1962), ja que, si bé no té cap capítol dedicat expressament al *Tirant*, conté moltes referències al context i a la recepció coetània de la novel·la. Les citacions del *Tirant* estan fetes a partir de l’edició de Riquer de 1947.

És en la primera part del llibre on podem rastrejar les inquietuds de Fuster sobre la vida literària del xv, que ja s’havien apuntat en els articles periodístics i que ara es veuen més elaborades. Fuster (1986 [1a ed. 1962]) se centra en l’examen de la situació literària a la València quatrecentista: indaga sobre el públic lector i les seues aficions, la manera com es consumia literatura, les relacions entre els escriptors, les primeres mostres de desercions lingüístiques o el primigeni particularisme valencià. Alguns dels aspectes ja tractats en premsa que, a tall d’exemple, podem esmentar són el suposat èxit de la novel·la entre els lectors —per exemple, «¿Para quién escribían los prosistas valencianos del siglo xv?»—, especialment entre les dones benestants a causa del component amorós i versemblant (1986: 17) —«Lectoras egregias del *Tirant*»—; la preocupació de Martorell per la immigració en curs cada vegada més gran, reflectida en l’obra a través de la profecia sobre València (1986: 29) —«Profecia sobre Valencia»—; la porositat de Martorell envers la nova mentalitat burgesa dominant en la societat que l’envolta (1986: 34) —«Martorell, caballero y burgués»—; o les relacions socials dels escriptors de l’època, entre els quals Martorell apareix com el més isolat (1986: 51) —«Amistades literarias en la Valencia del siglo xv». Fuster també llegí el pròleg de Riquer amb atenció i hi reflecteix algunes de les seues observacions, per exemple pel que fa a la llengua usada per Martorell i altres autors medievals. (1986: 73)

També és en aquesta etapa quan es veta Fuster en la premsa valenciana, arran de la campanya violenta de difamació i desprestigi que els sectors franquistes i conservadors dirigien contra ell per la publicació d'*El País Valencià*, i quan es veu obligat a reorientar les col·laboracions periodístiques cap a mitjans majoritàriament barcelonins.

Monogràficament, cal destacar dues aportacions de Fuster al *Tirant*, arran de dues efemèrides importants: la celebració, el 1968, del cinqué centenari de la mort de Joanot Martorell (que se suposava que era el 1468, i no el 1465, com ara sabem) i l'edició del *Tirant* en castellà, el 1974, a cura de Martí de Riquer.⁶

La commemoració del cinqué centenari suscità una certa revifalla de l'interès per la novel·la i, en conseqüència, els estudis, les edicions (o reedicions) i els actes corresponents. Fuster (2011: 551-555) no deixà passar l'oportunitat de fer-ne un comentari extens, en aquest cas a *Tele/Estel*, titulat «Un altre centenari a punt: el de Joanot Martorell» (1968). Comença l'article donant compte de les novetats que es tenien, fins a la data, sobre la biografia de Martorell, gràcies a les recerques arxivístiques de Lluís Cerveró i a la difusió que en va fer Martí de Riquer en la seua *Història de la literatura catalana* (1964), i reclamant a «l'olimp de l'Institut» o a «alguna alta esfera del mecenatge barceloní» que, si consideren «admissible la iniciativa de celebrar enguany el nom de Joanot Martorell», contribuïsquen a corregir les deficiències bibliogràfiques existents i patrocinen la publicació de les troballes de Cerveró (2011: 552). Tot

---

6 La data de 1468 l'havia donada a conèixer Riquer l'any 1964, en el segon volum de la *Història de la literatura catalana*, a partir d'un document, mal transcrit, que li aportà Lluís Cerveró. Encara que no se centre en el *Tirant*, paga la pena donar notícia ací d'un altre article escrit durant aquesta etapa que fa referència a l'obra. Es tracta de «Memòria de Jaume Roig» (Fuster 1978), en què reivindica la figura de Roig com a clàssic, que creu que hauria de ser conegut per tots els valencians, i l'interès del seu *Espill*. L'article compara la sort del *Tirant* i de l'*Espill* en un intent d'explicar «l'èxit» del primer i l'«oblit» del segon, que atribueix a la comprensibilitat de la prosa del *Tirant* enfront de les dificultats sintàctiques dels versos de Roig, condicionades per la rima, que, tanmateix, no haurien de justificar tenir-lo «tan desassistit». Fuster creu que, habituats a l'hermetisme estètic i idiomàtic d'un Riba, d'un Foix, d'un Espriu, l'oblit de Jaume Roig resulta infame. Un altre factor advers a l'*Espill*, segons Fuster, seria el seu caràcter més «medieval», així com «irònicament "local"» i «lingüísticament localista». L'escriptor també era conscient de l'escassa coneixença del *Tirant* fins i tot entre els novel·listes contemporanis: «El noranta-nou coma nou per cent dels novel·listes catalans contemporanis no ha superat les dotze primeres planes del *Tirant* ni les del *Curial i Güelfa*».

seguit, Fuster crida l'atenció sobre la necessitat de tornar a posar en el mercat una edició sencera del *Tirant*, ja que la de Selecta de 1947 estava exhaurida:

Si no n'estic mal informat, avui, a les nostres llibreries, no podem adquirir un exemplar del *Tirant lo Blanc* amb el text íntegre. [...] I jo em pregunto: ¿com pot funcionar una literatura, si els seus autors i els seus consumidors, sempre renovats, no tenen a l'abast —pagant el que sigui— un dels seus clàssics més importants? No, no pot funcionar massa bé... L'altre volum previsible hauria d'ésser el de don Lluís Cerveró. (2011: 553)

Finalment, Fuster convida a la lectura de l'obra amb una bateria d'arguments relacionats amb el seu caràcter modern («Joanot Martorell no és tan *mòmia* com podria semblar: es manté encara bastant viu») i entretingut («No diré que llegir-se el *Tirant* de cap a cap sigui una operació fàcil. Però tampoc no és gens difícil, i reserva prodigioses sorpreses d'amenitat, d'enginy i de passió humana») i, fins i tot, apel·la a la lectura com a deure patriòtic dels catalano-parlants: «ens ho aconsella una premissa de fidelitat fonamental: la llengua». Insistent a despertar la curiositat dels lectors, unes línies més avall llegim encara un dels elogis més contundents cap al *Tirant*:

Conté moltes pàgines avorrides: les doctrines i les etiquetes de la cavalleria aristocràtica. Però en té moltes més que són alegres, incitants, còmiques, d'aguda penetració psicològica, de retrat social incisiu. I també algunes lleugerament pornogràfiques, que no seria correcte d'evocar en una sessió pública de la Reial Acadèmia de Bones Lletres o del Centre de Cultura Valenciana... Tota l'obra, a pesar del seu fons diguem-ne "gòtic", respira una jocunda vitalitat, una desimboltura acolorida i gràcil, gairebé "renaixentista", que ens l'acosta a la sensibilitat "moderna". I els crítics ho han recalcat: *Tirant lo Blanc* és, exactament, una de les "primeres" novel·les modernes que es produeixen a Europa, on s'havien de produir, és clar. Una novel·la ja realista. (2011: 555)

Fuster no s'oblida d'esmentar les lloances que Cervantes dedicà al *Tirant*, un dels arguments que havia esgrimit ara i adés en els textos periodístics per a

atraure l'atenció dels lectors, encara que ací ho fa amb una apreciació que no havíem llegit fins ara:

Estem tan endimoniadament provincianitzats, que, per a ponderar el valor del *Tirant*, trobem imprescindible d'acudir al testimoni de Cervantes. Si el Cura del *Quijote* no hagués ejaculat el *¡Válgame Dios!*, etc., ¿seria *Tirant lo Blanc* menys suggestiu, menys vàlid? Però, ja ho afirma la gent del meu poble, com més sucre, més dolç, i la lloança de Cervantes no és supèrflua. (2011: 555)

Ara, en canvi, posats a avaluar els clients forasters del *Tirant*, assegura que:

Em sembla més satisfactori saber que Isabel d'Este i Caterina de Rússia⁷ foren lectores afectuoses de Martorell [...] que no un capellà de missa i olla endormiscat en la Mancha del XVI: l'aval, procedent del Vèneto o de Sant Petersburg, em fa més goig. I perdoneu... (2011: 555)

La crida de Fuster, i també les d'altres, va tenir el seu efecte. El 1969, Seix Barral publicava a Barcelona, a cura de Martí de Riquer, el *Tirant lo Blanc*, a nom de Joanot Martorell i de Martí Joan de Galba, en dos volums, amb el subtítol d'*Edició del V centenari de la mort de Joanot Martorell*. Riquer li'n va enviar un exemplar, i Fuster, agraït, li'n va fer una ressenya, «Regreso de *Tirant*» (*TeleleXprés*, 5-V-1969).

L'any anterior, Riquer, motivat probablement pels actes commemoratius del *Tirant*, també havia publicat *L'arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*. Impagable font per a la descripció de les armes i armadures tardomedievals, Fuster també li dedicarà a aquest llibre un elogiós article periodístic a *TeleleXprés*, «Herramientas para un oficio» (21-VIII-1969), en què

---

7 Isabel d'Este (1474-1539), marquesa de Màntua, fou la impulsora de la traducció del *Tirant* a l'italià a partir de la versió catalana. L'edició de Manfredi aparegué el 1538. Caterina II (1729-1796), tsarina de Rússia, s'apassionà per la sensualitat del *Tirant* a partir de la lectura de la versió francesa, *Histoire du vaillant chevalier Tiran le Blanc* (ca. 1740), del comte de Caylus. Fuster ja havia destacat el nom d'aquestes dones il·lustres en l'article «Lectoras egregias del *Tirant*».

fa referència a la tot just esmentada edició del *Tirant* (Biblioteca de Catalunya 2008: 1671). En la carta que Riquer li envia el mateix dia, li diu:

Acabo de llegir, amb emoció i agraïment, l'article que aquesta tarda has publicat sobre *L'arnès del cavaller*. Moltes gràcies, car els mots elogiosos valen segons la qualitat i categoria de qui els escriu. És una gran sort tenir bons amics... Veig que has rebut el *Tirant*, que no ha sortit ni «breve» ni «de bolsillo». Pots creure que el primer exemplar va eixir vers Sueca. Val a dir que el text no és una reimpressió del de la Selecta: l'he revisat a fons amb el facsímil i crec que queda bastant millor. Quan en faré la tercera potser l'encertaré més. Una forta abraçada.

La carta reflecteix a la perfecció l'atenció, l'admiració i fins i tot l'«emoció» que Riquer i Fuster compartien sobre el *Tirant*.⁸

En l'article «Con los apoyos de Riquer: El atrevido *Tirante el Blanco*» (*La Vanguardia*, 11-I-1976), Fuster ressenya l'edició de Riquer de la versió castellana impresa en 1511 (1974).⁹ Comença la ressenya amb els elogis que Cervantes dedicà a la novel·la. De fet, ara i adés, Fuster recorre al *Quixot* i al seu autor per fer veure, davant dels seus lectors potencials, la importància d'aquesta edició del *Tirante*: «Es el *Tirante* que leyeron don Quijote y Cervantes. Que no es un dato a desdeñar» o «Es el libro que Cervantes leyó y juzgó». Era una manera, ben calculada, d'intentar atraure l'atenció de l'ampli públic lector del periòdic. Després dona notícia de la circulació editorial de l'obra (l'original de València el 1490, la reedició en Barcelona de 1497, la traducció castellana de 1511, la recuperació de l'obra pels patricis de la Renaixença i, sobretot, per

---

8 L'estima de Fuster pel *Tirant* es posa de manifest no sols per la gran quantitat d'edicions contemporànies que reuní en la seua biblioteca —a banda de les catalanes i les castelles, disposava de la traducció al neerlandés feta per Bob de Nijs—, i que reuní majoritàriament per donació, sinó també per l'adquisició d'edicions antigues, com el *Tirante il Bianco*, en versió de Manfredi, publicat en tres volums a Venècia el 1611 per Lucio Spineda.

9 Es tracta de l'edició de la traducció al castellà, anònima, publicada el 1511 a càrrec de l'impressor Diego de Gumiel a Valladolid. Riquer acompanya aquesta edició de 1974 d'una introducció i de notes. Es publicà amb el títol *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*, dins la col·lecció «Clásicos Castellanos» de l'Editorial Espasa-Calpe, de Madrid, en cinc volums.

Riquer, l'any 1947, amb l'edició de Selecta). Tot seguit es fa ressò de l'article de Mario Vargas Llosa, «Carta de batalla por *Tirant lo Blanc*» (1969), que publicà amb motiu del centenari de Martorell, pel fet que li donava al llibre «una oportunidad de ser leído hoy sin trastiendas eruditas».¹⁰ Alianza Editorial l'incloué com a pròleg a l'edició, en dos volums, del *Tirant lo Blanc* en traducció al castellà de Joan Francesc Vidal Jové, autor també de l'anotació. Sabem que l'editorial li n'envià un exemplar i que Fuster en va subratllar solament però profusa aquest pròleg.¹¹ Tot seguit, Fuster comenta les aportacions de Riquer a la divulgació i a l'estudi del *Tirant*, sobretot pel que fa a la biografia de Martorell. I acaba elogiant la tasca de Riquer: «Nunca se podrá leer el *Tirant* sin los apoyos de Riquer: por los siglos de los siglos».¹²

D'aquest article-ressenya (Fuster 1976) convé destacar la importància que Fuster donà a les notes de caire lingüístic que aportà Riquer:

Tal o cual pasaje del relato halla en una nota a pie de página un esclarecimiento técnico. Martí de Riquer ha hecho por el *Tirant* lo que nadie había hecho antes a fondo. La verdad es que si los catalanoparlantes, o los catalanoleyentes, podemos leer el *Tirant* con las debidas notas instructivas es gracias a Riquer.

Com és habitual en molts llibres de la biblioteca de Fuster, l'exemplar de l'edició de Riquer, marcat amb un segell del 10 de desembre de 1975, pre-

---

10 Article publicat a la *Revista de Occidente*, 70 (1969), p. 1-21. Per l'inventari de la correspondència fet per la Biblioteca de Catalunya (2008: 1637), sabem que la *Revista de Occidente* li demanà a Fuster l'any 1970 un article sobre el *Tirant*, però refusà fer-lo: «Confirmació a Fuster per part de Paulino Garagorri de la *Revista de Occidente* de la publicació a la mateixa de la seua introducció a la «Crònica de Muntaner». També li demana un article sobre «Tirant lo Blanc», per a un homenatge a Joanot Martorell al mateix número de la revista». «Carta: Agraïment a Paulino Garagorri per part de Fuster per publicar a la *Revista de Occidente* un article sobre la seua introducció a la «Crònica de Muntaner», i s'excusa de fer un article sobre «Tirant lo Blanch» per a la revista».

11 «Carta 1969: Enviament d'un exemplar del «Tirant lo Blanc» editat per Alianza Editorial perquè Fuster en doné l'opinió crítica i altres consideracions sobre la visita a Sueca d'alguns membres de l'editorial» (Biblioteca de Catalunya 2008: 81).

12 Recordem que, el 1972, Barral Editores havia publicat de Martín de Riquer i Mario Vargas Llosa, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*.

sentats subratllats. En aquest cas, en són pocs, però fan referència precisament a aspectes lingüístics.¹³

Fuster, que ja ha consolidat durant aquests anys una faceta d'erudit de prestigi, especialment referit a temes valencians, també s'havia guanyat la fama com a estudiós del *Tirant*. S'explica així que se li demane consell sobre projectes editorials relacionats amb el *Tirant* o que se li propose de participar en activitats relacionades amb l'efemèride del centenari. Com a exemples del paper d'assessor que se li atribueix podem adduir les cartes que, el 1970, li tramet l'historiador romanés Constantin Marinesco fent-lo saber que està preparant un estudi sobre el *Tirant* i demanant-li algunes dades sobre el tema, o també els escrits que, el 1970, li adreçà Maria Aurèlia Capmany demanant-li el seu parer sobre l'adaptació teatral del *Tirant* que està preparant.¹⁴ Com a exemples de l'autoritat intel·lectual que se li reconeix com a estudiós del *Tirant* podem adduir la seua participació en el primer Aplec de la Ribera (1969) en homenatge a Martorell, on «disserta sobre el significat de Joanot Martorell respecte a la fidelitat de la llengua del poble» (Fuster / Maluquer 2005: 333), o també la seua participació, amb la conferència «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*», en el cicle de

---

13 Encara que Fuster no ens va llegir cap text dedicat a l'anàlisi del *Tirant* des del vessant lingüístic, sí que fou un aspecte que li interessà i al qual prestà atenció. Per exemple, en l'article «Converses (relativament) filològiques» (*TeleEstel*, 12-VI-1970), que al·ludia a la codificació lingüística i al model de llengua literària, partia de l'ús del mot *clero* per part de l'autor del *Tirant* per a defensar-ne l'ús enfront d'altres solucions «manufaturades» com «clergue» i «clergat». Aquest article i la rèplica d'Eduard Artells, suscitaron una llarga polèmica en *Serra d'Or* sobre el paper dels correctors i dels gramàtics en els textos destinats a la impressió (Fuster 2011: 1012-1021).

14 Maria Aurèlia Capmany va publicar, l'any 1974, una versió teatral amb el títol *Tirant lo Blanc* en la col·lecció «Les Roques» de l'Editorial Gorg (València). Aquesta adaptació va ser representada per primera vegada a València l'any 1971 i ha estat reeditada diverses vegades. Fuster tenia a la seua biblioteca la de 1980, editada per Eliseu Climent Editor, i la de 1990, editada per Tres i Quatre. De l'inventari de l'arxiu de Fuster dipositat a la Biblioteca de Catalunya (2008: 387), podem extraure al·lusions a cartes que segurament fan referència a aquesta adaptació teatral i a la primera representació de l'obra, a València. Així: «1970: Comentaris a Fuster per part de Maria Aurèlia Capmany sobre una adaptació teatral del *Tirant* que està fent i comunicació de l'enviament de l'obra perquè li'n done la seua opinió»; «1971: Comentaris a Fuster per part de Maria Aurèlia Capmany sobre l'enviament d'una obra teatral per a representar-la a València, de la qual li demana opinió» o «Sol·licitud a Fuster de la seua participació en una xarrada sobre el *Tirant*», que potser es relaciona amb l'estrena de l'obra.

conferències que, amb motiu de cinqué centenari de la mort de Martorell, tingué lloc a l'Ateneu Mercantil de València entre el 21 d'octubre i el 17 de novembre de 1969.¹⁵

El text d'aquesta conferència, l'hem pogut localitzar a l'Arxiu Joan Fuster de Sueca, amb un títol lleugerament diferent: «Lectors i lectures del *Tirant*». Es tracta d'una síntesi erudita, acurada i ben estructurada, de tota la informació que Fuster ha anat reunint durant dècades sobre el *Tirant*, sempre segons els seus centres d'interés. S'hi recullen aquelles curiositats inicials sobre l'obra i el seu context que, durant la dècada dels cinquanta, havia anat desgranant en articles periodístics breus, així com també les dades sobre la vida literària de la València del xv en relació amb el *Tirant* i amb Martorell que ja havia exposat en alguns llibres, sobretot en *Poetes, moriscos i capellans*. Però també hi trobem informacions que no havia comentat en cap text, almenys tan extensament, sobretot pel que fa a la circulació de l'obra a partir del segle XVI. Es tracta de l'aportació més completa de Fuster sobre la recepció del *Tirant* i conté elements que seran reutilitzats en la seua conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991).

---

15 En una carta a Joaquim Maluquer (Fuster / Maluquer 2005: 343), amb data de 8-XI-1969, Fuster li comunica: «A un nivell acadèmic i prudentíssim, mentrestant, se celebra el centenari de Joanot Martorell. Hi ha hagut dissertacions singularment erudites, i dimarts que ve a la sala de l'Ateneu recitaré jo la meua lliçó». El programa sencer d'intervencions, que fou reproduït en la revista *Gorg* de novembre-desembre del mateix any (1969: 48), va ser el següent: Dámaso Alonso, «El realismo literario del Siglo xv (en vísperas de la novel·la moderna)»; Juli Guillen Tato, «L'element marinenc en l'ambient i la parla de *Tirant lo Blanc*»; Manuel Sanchis Guarner, «Ideologia cavalleresca i realisme burgés en Joanot Martorell»; Joan Reglà Campistol, «València en temps de Joanot Martorell»; Joan Fuster Ortells, «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*»; Martí de Riquer, «Les armes en l'època de Joanot Martorell».

5. Les consideracions finals (1983-1992)

A partir de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de la «Comunitat Valenciana» (1982) —una denominació inventada per Emilio Attard, que Fuster va combatre activament—, el nostre escriptor va anar limitant la seua activitat pública i es va centrar en l'activitat acadèmica al si de la Universitat de València, primer com a professor no numerari (1983) i, després, com a catedràtic d'Història Social de la Llengua Catalana (1986) (Ferrando 2008: 324). La dedicació a aquesta disciplina, que era el que li havia interessat sempre juntament amb la creació literària, li permeté l'obtenció d'uns ingressos fixos i li possibilità deixar d'estar sotmés a les urgències dels articles periodístics. En aquest canvi d'interessos, hi concorregueren, entre altres raons, el desencant amb el rumb de la política, un sentiment de traïció per part d'alguns amics i mitjans i, en definitiva, el cansament tant físic com moral. (Fuster 2011: 1096)

La disminució dràstica de les seues col·laboracions en la premsa perjudicà probablement més d'una nova incursió en el *Tirant*. Tanmateix, és en la premsa on encara podem trobar algunes referències escadusseres, i purament tangencials, a la nostra novel·la. Així, en *Qué y Dónde*, hi ha dos articles de l'any 1983 al voltant de polèmiques polítiques del moment, en què Fuster invoca el *Tirant* com a referent lingüístic. Concretament, en «La llengua del *Tirant*» (Fuster 2011: 806), podem llegir el comentari càustic de Fuster davant la justificació que havia donat un regidor de la dreta de l'Ajuntament de València per a oposar-se a l'adquisició de l'edició del *Tirant* que preparaven Josep Pal·làcios i Manuel Boix, ja que, «por ser más legible que el texto original, podría ser utilizada para citas y para hacer creer que en la Valencia del siglo xv se hablaba catalán». En l'altre article, «El pobre Martorell» (Fuster 2011: 809), Fuster ataca de nou l'innominat regidor —probablement Vicente González Lizondo— per la ignorància que demostra envers el *Tirant* i el seu autor, ja que havia afirmat que Martorell l'havia escrit en portugués.

Fuster també anà declinant progressivament invitacions a participar en llibres col·lectius i en actes públics. I això afectà negativament unes possibles noves incursions en el *Tirant*. Així, el 1988, rebutjà una petició de Rafael Bosch

perquè col·laborara en un estudi col·lectiu sobre el *Tirant*, adduint motius de salut i d'edat, però li oferí l'ajuda puntual (Biblioteca de Catalunya 2018: 315). Bosch li havia enviat la bibliografia del llibre *El realismo del "Tirant lo Blanch" y su influencia en el "Quijote"*, d'Antonio Torres Alcalá, aparegut el 1979. Fuster s'interessà pel llibre i el subratllà profusament, així com també ho va fer amb altres estudis relacionats amb el *Tirant* que aparegueren aquells anys i que no deixava de reunir. Un dels més intensament subratllats fou el de Rafael Beltran Llavador, *Tirant lo Blanc: evolució i revolta en la novel·la de cavalleries* (1983). Dos anys després, també declinà la invitació de la Institució de les Lletres Catalanes per a impartir una conferència sobre el *Tirant* amb motiu del cinqué centenari de l'aparició de l'obra (Biblioteca de Catalunya 2018: 1039). No intervingué tampoc en el volum *Literatura valenciana del segle xv. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena*, publicat pel Consell Valencià de Cultura (1991), en què van participar Germà Colón, Leopold Peñarroja, el cardenal Vicent Enrique i Tarancón i Albert Hauf, tot i ser membre de la institució. Ara bé, fou espectador privilegiat del procés d'edició dels quatre bells volums del *Tirant lo Blanc*, a nom de Martorell i de Galba, que dugué a terme el seu amic Josep Palàcios, amb dibuixos i aiguaforts de Manuel Boix, impresos per País Valencià. Edicions de la Tercera Branca (1979-1983).

En canvi, s'involucrava més i més en activitats del món universitari. Una de les més notables fou la seua participació en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986), amb la conferència «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració», en el marc de l'Àrea d'Història de la Llengua, que coordinava Antoni Ferrando, especialitzat en aquesta disciplina, com Fuster, que l'havia empaitat perquè en prenguera part. És en aquest context que publicà *Llibres i problemes del Renaixement* (1989). No hi dedicà cap capítol al *Tirant*, però no s'estigué de referir-s'hi a propòsit a la «negativa de fons a l'italianisme» de la literatura catalana del segle xv: negativa «al Petrarca, sobretot. Boccaccio i els narradors faceciosos van ser més digerits. El *Tirant* traspuja una certa energia boccacciana». (Fuster 1989: 78)

Però l'aportació més important al tema que ens ocupa fou sens dubte la conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (Fuster 1993: 5-23), que, gràcies

a la insistència d'Antoni Ferrando, llavors director del departament de Filologia Catalana de la Universitat de València¹⁶, que fins i tot el portà en cotxe, accedí a pronunciar a Elx en setembre de 1991, en el marc del IX Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC). Com analitzarem tot seguit, les *reflexions* inicials i les *lectures* socioculturals dels seus anys centrals donaren lloc a unes *consideracions* de caràcter acadèmic, en què predomina el vessant filològic i historicocultural, en consonància amb les activitats universitàries de Fuster.

El col·loqui de l'AILLC se celebrà un any després de la commemoració del cinquè centenari de la publicació del *Tirant*, en el context d'uns debats sobre la problemàtica de l'autoria i dels plagis de la novel·la. Fins a 1990, Riquer havia publicat *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell* (1979) i les successives reimpressions del seu *Tirant* de 1947 i d'aquest darrer llibre a nom de Joanot Martorell i de Martí Joan de Galba. Però el 1990, el nom de Galba va desaparèixer de la portada de la seua edició del *Tirant* publicada per Edicions 62. Riquer justificarà el canvi de criteri a favor de la tesi de l'autoria única de Martorell en l'*Aproximació al Tirant lo Blanc* (1990). Arran d'aquest canvi radical de posició, molts tirantistes, acceptaren la nova tesi de Riquer. D'altres, com Fuster, la relativitzaren.

La conferència que impartí Fuster es convertí en la seua aportació més important sobre el *Tirant*. Fou la seua darrera conferència acadèmica, que ja no veié publicada, ja que les actes del col·loqui aparegueren un any després de la seua mort. Fuster hi va abordar la problemàtica de l'autoria i dels plagis en la novel·la amb la seua irrenunciable perspectiva de «lector curiós i no d'especialista en el tema» (1993: 5), tal com havia advertit a l'inici de la intervenció.¹⁷

---

16 Comunicació verbal d'Antoni Ferrando.

17 Prova de l'atenció acadèmica privilegiada que suscitava el *Tirant* aquells anys foren les nombroses ponències i comunicacions que es prestaren al voltant de la novel·la: a banda de les «Consideracions» fusterianes, «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», d'Antoni Ferrando Francés; «*Tirant lo Blanc*: alguns qüestions que planteja la connexió corelliana», d'Albert Guillem Hauf Valls; «*Tirant lo Blanc*, un heroi possible?», de Josep Lluís Roig Sala; «D'Anglaterra a Constantinoble: un recorregut pels personatges femenins del *Tirant lo Blanc*», de M. Mercè Font Prades; «Notes al pròleg i a la dedicatòria del *Tirant*»,

L'article està bastit sobre un aparat crític sòlid i actualitzat. Es tracta d'una mena de revisió de l'estat de la qüestió de les últimes recerques sobre el tema, sobretot després del posicionament de Riquer a favor de l'autoria única de Martorell. Fuster també tenia notícia per la premsa de les noves aportacions de Jesús Villalmanzo i de Jaume Chiner, llavors encara inèdites, sobre la biografia de Martorell.

Fuster se centrà, fonamentalment, en la qüestió de l'autoria, és a dir, en la delimitació del paper de Martorell i de Galba i en la relació entre el text original i el resultat editorial i, doncs, en la incidència dels plagis. Encara que ell mateix afirma que «el *Tirant* és el *Tirant*, tal com el llegim, amb independència d'aquestes filigranes de filiació, de vegades ameníssimes» (1993: 7), aporta, amb cautela, petites «peces de convicció» i «proves circumstancials». per tal de postular l'existència de dues versions del *Tirants* la de 1460 i la de 1490. Reitera interrogants anteriors i en suggereix respostes ben raonables. Especula així sobre la possible circulació de l'obra abans que caigués en mans de Nicolau Spindeler el 1490, atesa la fama *pretipogràfica* de què hauria gaudit l'obra. Poc després del traspàs de Fuster, el descobriment d'un full manuscrit del *Tirant*, sense les rúbriques que s'incorporaren a l'edició, demostrà l'encert de la seua hipòtesi. Fuster també creu que la biografia del destinatari de l'obra, don Ferrando de Portugal, no s'adiu amb la cronologia de Martorell o que el colofó, que justifica la intervenció de Galba, formaria part de la «ficció». I, efectivament, no tenim cap prova que Galba fora l'autor de la quarta part del *Tirant*. Ara bé, Fuster creu que el manuscrit, en poder de Galba des del 1463, no degué romandre inactiu. Un dels diversos indicis de la possible intervenció d'altri en la versió del *Tirant* destinada a la impremta li va ser suggerida per Joan Coro-

de Paül Limorti i Payà; «L'espòs transformat al *Tirant lo Blanc*», de Maria de la Pau Janer Mulet; «El *Tirant lo Blanc* a Itàlia. "In Spagna è riputato come qui il *Decamerone* di Giovanni Boccaccio"», de Vicent Martines Peres; o «La prima anàlisi crítica del *Tirant*: "L'Avertissement di Nicolas Fréret"», de Vincenzo Minervini. La problemàtica de l'autoria i dels plagis de l'obra fou reiteradament comentada als despatxos de Departament de Filologia Catalana, de la Universitat de València: «I discutia també amb els professors, per exemple, sobre si el *Tirant* era obra d'un autor o de dos, i sobre qualsevol problema d'Història de la llengua». (Ferrando 2008: 327)

mines, que creia que l'ús de *tiranitzar* per Onofre Almudéver, el 1531, feia al·lusió a la doble autoria de la novel·la.¹⁸Fuster reconeix els plagis corellians del *Tirant*, però no creu, per raons cronològiques, que els introduïra Martorell. En aquest cas, la major part de la crítica actual sí que creu factible una introducció de plagis corellians simultània al procés de redacció de la novel·la.

L'aportació de Fuster és, en definitiva, una visió de conjunt documentada, amena i suggestiva. Algunes de les seues insinuacions han estat, posteriorment, avalades per la recerca documental. Ja ho hem vist a propòsit del descobriment d'un full manuscrit del *Tirant* anterior a l'edició. D'altres, no, com el fet que la noble Isabel de Lloris a la qual es fa referència al colofó sí que va existir. En relació amb l'escena en què un amant presencia com l'estimada li posa banyes (cap. 283), que Martorell pogué elaborar a partir de la *Tragèdia de Caldesa*, Hauf (2005: 1051) comenta que «la crítica ha deixat de banda la tesi autobiogràfica i catàrtica defensada per Fuster, que permetia recercar en les pàgines del *TB* que comentem algunes amagades referències a fets de la vida de Corella, coneguts per tothom en la València de l'època», i postula altres fonts. Siga com siga, els comentaris de Fuster al *Tirant*, en què conjumina el seu to personal amb l'estil acadèmic, són una invitació constant a la revisió de les aportacions de la crítica.

---

18 Fuster troba curiosa la interpretació de Coromines al voltant del verb *tiranitzar*, que apareix en uns versos d'Onofre Almudéver de l'any 1531. Per a Coromines, aquesta creació lingüística, entesa amb el significat d'«abusar» significaria que encara es recordava a València la suplantació de Galba. Hi ha una carta de Fuster a Coromines (4-VI-1985) en què Fuster, a més de fer-li saber que considera curiosa la seua interpretació de la paraula, llança un seguit de preguntes a l'aire relatives a l'obra, fet que no sols ens permet constatar les inquietuds de Fuster en aquell moment (que seguiran surant en la conferència del 1991), sinó que demostra que el *Tirant* havia estat un tema de conversa entre ells: «De vegades, pense que es podria escriure un paper —no científic, sinó “assagístic”— titulable *Les aventures pòstumes de Tirant lo Blanc*. Tot són interrogants curiosos. ¿Què passa amb l'original de Martorell en els vint-i-tants anys que van de la defunció d'aquest individu a l'aparició del llibre imprès? [...] El fet mateix de l'edició, i de l'ampliació del tiratge, ¿què significava? [...] suposava una esperança d'èxit de vendes. ¿Per què? ¿En parlaven a València, sense haver-lo llegit, uns possibles i suficients clients? ¿Hi corrien algunes còpies manuscrites (com en devien córrer, aleshores, de l'*Espill*, de Corella, de Marc)? ¿I quines còpies o quina còpia? [...] Les interferències de Galba ¿on comencen i on acaben [...]? ¿Com arribà a les seues mans el paper de Martorell? I, cronològicament, ¿com expliquem els “plagis” de Corella, que no són del presumpte Martorell sinó del lletraferit Galba? [...] En fi, una pila de qüestions inconnexes i divagatòries, que es fan pesades d'escriure. [...]» (Fuster / Coromines 2002: 420-423).

Al costat d'aquesta intervenció de Fuster en el col·loqui de l'AILLC, cal ressenyar, finalment, la participació de Fuster, aquest mateix any 1991, en el documental *Joanot Martorell, cavaller i escriptor*, que TVE va emetre amb motiu del centenari i en el qual també van intervenir Martí de Riquer, Mario Vargas Llosa i Albert Hauf. Fuster (Oller 1991) hi va destacar les seues ben conegudes apreciacions sobre l'ambient literari que es vivia a la València del xv i va defensar —«estic convençut», afirma— la tesi que, «en la vintena d'anys que separen la mort de Martorell i l'edició del llibre en 1490, el manuscrit inacabat circula per València entre aquest petit nucli d'escriptors que despertà naturalment una curiositat i potser un afany per acabar-lo, i l'afany per acabar-lo podia ser també l'afany per retocar-lo». Riquer, en canvi, ja afirmava taxativament que el *Tirant* era obra única i exclusiva de Martorell.

6. Conclusions

L'interés de Fuster pels nostres clàssics comença i acaba, des d'un punt de vista cronològic, en Joanot Martorell. El *Tirant* és, de fet, l'única obra clàssica que no deixarà mai de ser punt de *reflexions, lectures i consideracions* de Fuster. Es tracta, doncs, d'un tema que ocupa tota la seua vida, a diferència de la dedicació més reduïda en el temps a les obres d'altres clàssics.

L'atenció al *Tirant* és indestriable del propòsit de recuperar els grans clàssics (March, Corella, Villena, Roig) per contribuir a la reconstrucció de la memòria històrica dels catalanoparlants actuals, i singularment, dels seus conterrànies. Fuster hagué d'utilitzar el castellà des de bon començament per difondre l'obra, que considerava cimera de la literatura catalana, ja que durant un llarg període de temps no es permeté la premsa periòdica en català. També hagué de recórrer a la citació reiterada de Cervantes, un autor més conegut pel públic, per tal de cridar l'atenció sobre l'obra i, de retruc, per prestigiar i potenciar l'ús de la llengua catalana. En aquest sentit, també és rellevant l'esforç de Fuster a l'hora de destacar ara i adés aquelles característiques de l'obra que podien fer-la més atractiva als lectors contemporanis: l'amenitat, el llenguatge

desimbolt i l'anticonvencionalisme moral, especialment sexual. Amb la defensa de Martorell, a més, va voler contribuir a la creació d'un gran clàssic de la literatura catalana, homologable a les grans figures clàssiques que poden exhibir les principals llengües de cultura i a visibilitzar així una cultura minoritària i desproveïda d'un suport estatal. De fet, sempre va compatibilitzar la defensa del caràcter valencià de l'autor i de la novel·la i la presentació de l'obra amb una perspectiva pancatalana, superadora dels regionalismes mentals. Era ben conscient, a més a més, de la necessitat de projectar el *Tirant* i Martorell fora de l'àmbit lingüístic català i, per això, va valorar positivament les visions fresques que en van aportar personatges externs a la cultura catalana com Dámaso Alonso i Mario Vargas Llosa o personatges amb gran independència de criteri com Martí de Riquer i Eduard Martínez Ferrando.

Malgrat l'aposta per presentar-se com un «lector curiós», a qui no importa la reconsideració de les seues lectures, les successives reflexions de Fuster sobre evidencien seua ampli coneixement sobre el tema, fins al punt que han esdevingut una font d'autoritat i, alhora, un estímulo. La hipòtesi inicial de Fuster, segons la qual el *Tirant* reflecteix el desencant de l'autor davant la pèrdua de posicions de l'estament cavalleresc, de la crisi dels valors tradicionals i de la inhibició de la cristiandat occidental davant la pèrdua de Constantinoble, la capital de l'Imperi romà d'Orient, s'ha vist confirmada posteriorment per la biografia de Martorell, un cavaller endeutat, arruïnada i assetjada per conflictes judicials. Una bona part de les respostes als interrogants que es va plantejar sobre la novel·la s'ha vist també confirmada per la documentació i per la crítica, però una altra, no. Així i tot, cal reconèixer la utilitat de les seues consideracions, que prioritzen l'anàlisi de la recepció de l'obra tant a l'època com més tard i fins al moment present.

Val a dir que, vista l'estima amb què Fuster es mirava el *Tirant*, crida l'atenció que no hagués recollit o reunit alguns dels seus treballs sobre la qüestió en un dels seus llibres. Certament, el *Tirant* era un tema candent en aquells moments, però és ben probable que la seua mirada sobre l'obra, tan genuïna i aguda, hagués estat avui més coneguda i més decisiva alhora si així ho hagués fet. En qualsevol cas, ara sabem que l'aportació substancial i lúcida de Fuster a

l'estudi de la nostra història cultural tingué, en el *Tirant*, un dels seus màxims centres d'atenció i de curiositat. No trobem, per tant, una millor manera de cloure aquest estudi —dut a terme durant el centenari del naixement de l'assagista a manera d'homenatge— que recorrent a unes paraules que Fuster (1968: 551) mateix va dedicar a la figura de Martorell amb motiu del cinqué centenari de la seua mort: «El ritu acadèmic o periodístic dels “centenaris”, dins la seva banalitat intrínseca, sempre comporta un mínim de resultats positius: ajuda a reactualitzar figures o fets que bé s'ho mereixen». Amb l'espenta del calendari, confiem haver «actualitzat» la relació de Joan Fuster amb *Tirant lo Blanc*.

Bibliografia

a) Fonts primàries

- FUSTER, J. (1953) «Hipòtesi sobre el *Tirant*», *Pont Blau* 11, setembre, pp. 198-201.
- (1955) «Cervantes y el *Tirant*», *Levante*, (23-IV-1955).
- (1955) «Martorell, caballero y burgués», *Levante*, suplement *Valencia* (16-IX-1955).
- (1955) «Lectoras egregias del *Tirant*», *Levante*, suplement *Valencia* (21-X-1955).
- (1957) «Reflexions sobre el *Tirant*», *Figures de temps*, Barcelona, Selecta.
- (1957) «Sobre la inmoralidad del *Tirant*», *Levante*, suplement *Valencia* (5-VII-1957).
- (1957) «Esquema de una educación caballerisca», *Levante*, suplement *Valencia* (19-VII-1957).
- (1958) «Fecha y dedicatoria del *Tirant lo Blanc*», *Levante*, suplement *Valencia* (30-V-58).
- (1968) «Un altre centenari a punt: el de Joanot Martorell», *Tele/Estel*, 89 (29-III-1968), pp. 20-21.
- (1969) «Regreso de *Tirant*», *Tele/Exprés* (2-VII-1973).
- (1969) «Herramientas para un oficio», *Tele/Exprés* (21-VIII-1969).
- (1969) «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*», conferència inèdita.
- (1970) «Converses (relativament) filològiques», *Tele-Estel* (12-VI-1970).
- (1973) «Literatura y concupiscència», *Tele/Exprés* (2-VII-1973).
- (1976) «Con los apoyos de Riquer: El atrevido *Tirante el Blanco*», *La Vanguardia*, (11-I-1976).
- (1978) «Memòria de Jaume Roig», *Serra d'Or*, abril, núm. 223, p. 39.
- (1980) «Un “adéu” de confiança», *Saó*, 32, novembre-desembre, p. 15.
- (1981) «Un “symposium” a fer», *Qué y Dónde*, 153 (16/22-II-1981), p. 5.
- (1983) «La llengua del *Tirant*», *Qué y Dónde*, 294 (21/27-XI-1983), p. 5.

- (1983) «El pobre Martorell», *Qué y Dónde*, 297 (31/6-XI-1983), p. 5.
- (1986) *Poetes, moriscos i capellans*, València, Eliseu Climent Editor [1a ed. 1962].
- (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1993) «Consideracions sobre el *Tirant*», dins Rafael Alemany, Antoni Ferrando i Lluís B. Meseguer (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II, València-Barcelona, Universitat d'Alacant / Universitat de València / Universitat Jaume I de Castelló de la Plana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5-23.
- FUSTER, J.; MARTÍNEZ FERRANDO, E. (1999) *Joan Fuster. Correspondència 3. Ernest Martínez Ferrando*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J.; COROMINES, J. (2002) *Joan Fuster. Correspondència 5. Francesc de Borja i Aina Moll, Joan Coromines, Josep Maria Llompart*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J.; MALUQUER, J. (2005) *Joan Fuster. Correspondència 8. Joaquim Maluquer*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J. (2006) «Curriculum vitae», dins *Els arxius de Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 19-23.
- (2011) *Obra completa de Joan Fuster. Volum III. Assaig II*, a cura d'Antoni Furió i Josep Palàcios, Barcelona, Edicions 62 / Diputació de Barcelona / Publicacions de la Universitat de València.
- FUSTER, J.; RIERA LLORCA, V. (2020) *Joan Fuster. Correspondència 15. Vicenç Riera Llorca*, València, Tres i Quatre.

b) Fonts de consulta

- ALONSO, D. (1951) «*Tirant lo Blanch*, novela moderna», *Revista Valenciana de Filologia*, 1, pp. 179-215.
- Biblioteca de Catalunya (2018) *Joan Fuster. Inventari de la correspondència*, Barcelona. <<https://bnc.cat/Fons-i-col·leccions/Cerca-Fons-i-col·leccions/Fuster-Joan>> [Data de consulta: gener-febrer 2022]
- BORJA, J. (1998) «Joan Fuster i el Levante», dins P. Maninchedda (coord.), *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo: atti del VI Congresso (III Internazionale) dell'Associazione Italiana di Studi Catalani, Cagliari 11-15 ottobre 1995*, Caller, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliariitana, vol. II, pp. 248-260.
- FERRANDO, A. (2008) «Testimonis personals. Antoni Ferrando», dins N. Pellisser, A. Montón, F. Pérez i Moragón (eds.), *Ser Joan Fuster. 33 visions sobre l'escriptor*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 323-329.
- FERRANDO SIMÓN, M. (2018) «Pseudònims i anònims de Joan Fuster en la revista *Verbo* (1946-1956)», *Revista Valenciana de Filologia* 2, pp. 269-288.

- GORG (1969) «Cicle de conferències de l'Ateneu Mercantil de València en homenatge a Joanot Martorell», *Gorg. Revista Bibliogràfica*, 4, novembre-desembre, p. 48.
- HAUF, A. (1993) «Joan Fuster, un clàssic lector dels clàssics», dins A. Ferrando i M. Pérez Saldanya (eds.), *Homenatge universitari a Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 49-56.
- (1994) «Joan Fuster: papers incidentals d'una catequesi civil. Notes a les notes sobre història de la cultura valenciana publicades al diari *Levante* el 1955 i 1956», dins *Homenatge a Joan Fuster*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Consell Valencià de Cultura, pp. 317-323.
- (2005) (ed.), Martorell, J., *Tirant lo Blanch (València 1490)*, València, Editorial Tirant lo Blanch.
- IBORRA, J. (2012) *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- OLLER, J. (dir.) (1991) *Joanot Martorell: cavaller i escriptor*, Barcelona, Videoteca Catalana. <<https://redined.mecd.gob.es/xmlui/handle/11162/17805?show=full>> [Data de consulta: gener 2022]
- PÉREZ I MORAGÓN, F. (2006) «Un escrit autobiogràfic de Fuster i altres textos», dins *Els arxius de Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 15-18.